

ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ

ΕΙΝΑΙ γνωστή η γλωσσική «κρίση», (και βάζω τη λέξη σε εισαγωγικά) που έχει ξεσπάσει τελευταία. Στην πιο απλοϊκή της μορφή εκφράζεται με τη διάσταση: επαναφορά-μη επαναφορά της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στα γυμνάσια. Τη διάσταση αυτή θα τη χαρακτηρίζα παγίδα, αλλά στημένη από ποιον; Το ερώτημα θα μείνει προς το παρόν αναπάντητο.

Κρίσεις στην ιστορία της γλώσσας μας έχουν παρουσιαστεί και άλλες φορές. Η πλέον κοντινή μας ήταν αυτή που εκδηλώθηκε κατά την ακμή του μαχόμενου δημοτικισμού και κλιμακώθηκε σε μια σειρά περιστατικών: Τα Ευαγγελικά, τα Ορεσטיακά και, πολύ αργότερα, τη δίκη των τόνων. Η ιστορία του δημοτικισμού είναι χοντρικά γνωστή. Ξεκίνησε ως αντίδραση στην τάση εξατιτικισμού της γλώσσας, στην επιστροφή δηλαδή στους όρους και στα όρια της αττικής διαλέκτου, εκεί περί το 1880. Ο εξαγνισμός προϋποθέτει την αμαρτία. Τη λύτρωση από το άγος της πνευματικής έκπτωσης θα έφερνε η γλωσσική καθαρότητα. Προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

Θα ήταν ενδιαφέρον να επισημάνουμε εδώ ότι τα Ευαγγελικά -ξεσηκωμός, φοιτητών κυρίως, κατά της μετάφρασης των ευαγγελίων στη δημοτική που είχε πραγματοποιηθεί με την προτροπή και συμπαράσταση της βασίλισσας Όλγας-έγιναν το 1891. Τα Ορεσטיακά ακολούθησαν το 1903. Αφορμή για αυτά ήταν η άρνηση της κυβέρνησης του Δ. Ράλλη να σταματήσει τις παραστάσεις της Ορέστειας στο Βασιλικό Θέατρο, κατά μετάφραση στη δημοτική από τον καθηγητή Γ. Σωτηριάδη. Το αποτέλεσμα των συμπλοκών που ακολούθησαν στους δρόμους, μεταξύ φοιτητών και στρατού, θα μας φαινόταν σήμερα αδιανόητο: Νεκροί πολίτες 2, τραυματίες 7. Χρονικά και ακριβώς ανάμεσα στα δύο αυτά περιστατικά σημειώνεται ο πόλεμος του 1897, «ο πόλεμος της ντροπής». Η Ελλάδα είναι ακόμα η Ελλάδα της Μελούνας. Μια άλλη ενδιαφέρουσα επισήμανση είναι ότι τελικά, και σε πείσμα των διαφορών οξυμωρων, ο τίτλος του προοδευτικού έμεινε στους δημοτικιστές, τους επονομαζόμενους και Μαλλιαρούς, ενώ για τους καθαρευουσιάνους ή γλωσσαμύντορες περίσσεψε η στάμπα του συντηρητικού. Από το σημείο αυτό, και παρά τις ως τότε βίαιες συχνά εκτροπές του, το παιχνίδι

μεταβάλλεται ουσιαστικά σε παιχνίδι πολιτικό. Ή πολιτικάντικο.

Σήμερα, με τη νηφαλιότητα που εξασφαλίζει η απόσταση αλλά και η εντελέστερη σπουδή των προβλημάτων της γλώσσας, μπορούμε πιστεύω να είμαστε ψύχραιμα κριτικοί ως προς τα πράγματα εκείνης της εποχής. Άλλωστε η ίδια η γλώσσα έχει αναίρεσει τις αφορμές της μεγάλης διαμάχης, που για λογαριασμό της είχε ανάψει: Αν το ένα άκρο της καμπύλης που σχηματίζει τον κύκλο της είναι ο Σολωμός και ο Μακρυγιάννης, στο άλλο βρίσκονται ο Κάλβος, ο Παπαδιαμάντης, αλλά και ο Καβάφης.

Μπορούμε λοιπόν ν' αντιμετωπίσουμε ψύχραιμα και κριτικά τη γλωσσική φυσιογνωμία μιας παρωχημένης εποχής. Μπορούμε όμως να είμαστε εξίσου ψύχραιμοι και κριτικοί όταν πρόκειται για την δική μας εποχή; Το ερώτημα δεν είναι ρητορικό. Ο Βιτγκενστάιν λέει επιγραμματικά: «Ο κόσμος μου είναι η γλώσσα μου». Το είπε λίγο διαφορετικά, λίγο πιο εμπειρικά, ένας άλλος ομόγλωσσός του, ο συγγραφέας Τόμας Μάν, προφανώς στις μέρες της αυτοεξορίας του, στις μέρες που ήταν δύσκολο να μιλήσει για Γερμανία: «Πατρίδα μου είναι η γερμανική γλώσσα».

Ξεκίνησα τους συλλογισμούς μου βάζοντας σε εισαγωγικά την παρούσα κρίση της γλώσσας μας. Θα ήθελα να ξαναγυρίσω σ' αυτήν, βγάζοντάς την από τα εισαγωγικά. Μια πρώτη παρατήρηση, με το χαρακτήρα του αξιοπερίεργου, είναι ότι ανάμεσα στις δύο κρίσεις υπάρχει μια απόλυτη χρονική ανταπόκριση: Το 1980 είναι ακριβώς αντίκρου στο 1880. Μια δεύτερη παρατήρηση είναι ότι στην Ελλάδα της Μελούνας του 1897, με το ξάσιμο της Μεγάλης Ιδέας και το πρόβλημα του αλυτρωτισμού, αντιστοιχεί η Ελλάδα του σήμερα με τα προβλήματα του Αιγαίου και της «πρόκληση» του 1992. Το ερώτημα τίθεται σχεδόν από μόνο του: Μήπως οι κρίσεις της γλώσσας υποκρύπτουν απλώς και μόνο κρίσεις αβεβαιότητας του ελληνισμού; Αν πατρίδα είναι η γλώσσα μας, αν «ο κόσμος μας είναι η γλώσσα μας», μήπως η κρίση της γλώσσας, ή αυτό που εισπράττουμε ως κρίση της γλώσσας, είναι μονάχα η κρίση της «πατρίδας», η κρίση του «κόσμου μας»;

Θα ήθελα τώρα να προχωρήσω στη συνάρτηση της γλώσσας με τη λογοτεχνία. Ένας ξένος μελετητής διατύπωσε

κάποτε την εξής άποψη: Χωρίς αμφιβολία έχουν γραφτεί σε μερικές άγνωστες μας γλώσσες κάποια ανεπανάληπτα αριστουργήματα, που όμως γι' αυτά δεν θα μάθουμε ποτέ τίποτα. Το ίδιο πράγμα, αλλά με διαφορετικό τρόπο, και σε ώρες που ήταν μουλιασμένος στο αλκοόλ, συνήθιζε να εκφράζει ένας σύγχρονος Φινλανδός ποιητής: Είμαι ο μεγαλύτερος ποιητής στον κόσμο αλλά ο κόσμος το αγνοεί.

Τα δυο παραδείγματα παραπέμπουν στην ισχύ και την ακτινοβολία της γλώσσας ή, για να το πω με μια έκφραση του συρμού, στις δυνατότητες μάρκετινγκ που μια γλώσσα παρέχει, αναφορικά με την προβολή και επιβολή των πνευματικών της προϊόντων. Πέρα από τις καθαρά λογοτεχνικές αξίες που μπορούν να ανιχνευτούν στο έργο ενός συγγραφέα, η μοίρα αυτού του έργου θα αποφασιστεί και από παράγοντες άσχετους με τις αξίες αυτές. Ένας αγγλόφωνος συγγραφέας, εκ του γεγονότος και μόνο ότι γράφει σε μια γλώσσα αριθμητικά μεγάλη και πολιτισμικά ισχυρή, υπερτερεί ήδη από χέρι, σε σύγκριση με έναν συγγραφέα ίσης ικανότητας, καμιά φορά και μεγαλύτερης, που όμως γράφει σε μια μικρή γλώσσα, π.χ. την ελληνική. Προς επικύρωση αυτού που λέω έχω ήδη ένα πρόχειρο παραδειγμα. Ο Αμερικανός Ουίλιαμ Φώκνερ θεωρείται, και είναι, μεγάλος συγγραφέας. Είναι παγκόσμια γνωστός και, όπως είναι γνωστό, έχει τιμηθεί με το βραβείο Νόμπελ. Το έργο του, κατά ένα μεγάλο μέρος, τοποθετείται στον αμερικανικό Νότο, σε μια φανταστική πολιτεία, την Γιοκναπατάουφα αν δεν με γελάει η μνήμη μου, και μια από τις πλευρές του είναι καθαρά «ηθογραφική». Ο Έλληνας Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης μεταβάλλει το συγκεκριμένο, υπαρκτό, γενέθλιο νησί του σε ένα φανταστικό σύμπαν ποίησης μέσα από το υψηλής στάθμης έργο του, που μια από τις πλευρές του είναι επίσης καθαρά «ηθογραφική». Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης θεωρείται, και είναι, μεγάλος συγγραφέας στον ελληνόφωνο κόσμο, αλλά πέρα από τα σύνορα αυτού του κόσμου ως συγγραφέας είναι ανύπαρκτος. Εδώ, από μια άποψη, βρισκόμαστε μπροστά σε μια φοβερή αδικία. Αλλά η αδικία αυτή είναι ερμηνεύσιμη. Θα έλεγα ακόμα ότι οι λόγοι που οδηγούν σ' αυτήν είναι εύκολο να καταμετρηθούν: α, β, γ, και πάει λέγοντας. Θα αναφερθώ σε μερικούς από αυτούς έμμεσα με την μορφή ερωτημάτων.¹

1. Πόσοι αγγλόφωνοι ξέρουν ελληνικά, μπορούν δηλαδή να έρθουν σε απ' ευθείας επαφή με την ελληνική λογοτεχνία και πόσοι Έλληνες μπορούν να κάνουν το αντίθετο:

2. Πόσοι μεταφραστές, ή πιθανοί μεταφραστές, υπάρχουν για τη μεταφορά της ελληνικής λογοτεχνίας στην αγγλική γλώσσα και πόσοι για μια αντίστροφη διαδικασία;

3. Πόσοι τίτλοι αγγλόφωνης λογοτεχνίας εκδίδονται κάθε χρόνο στην Ελλάδα;

δα και πόσοι ελληνικοί στις αντίστοιχες χώρες;

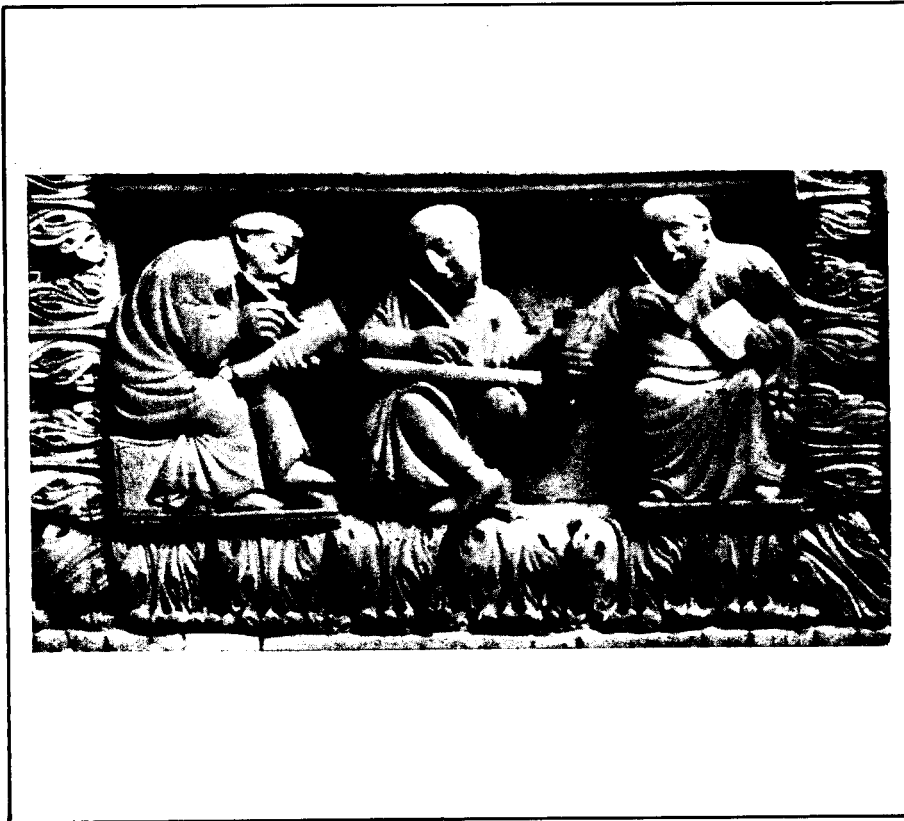
4. Στον ελλαδικό χώρο υπάρχουν δύο, τουλάχιστον, επίσημα ιδρύματα που προωθούν την αγγλική γλώσσα και τον πολιτισμό αυτής της γλώσσας. Στις αγγλόφωνες χώρες πόσα ελληνικά ιδρύματα υπάρχουν;

Με πιάνει απέραντη θλίψη κάθε φορά που βρίσκομαι αντιμέτωπος με παρόμοιες διαπιστώσεις. Βέβαια ξέρω ότι η πραγματικότητα πορεύεται ερήμην των προσωπικών μας αισθημάτων, αυτό όμως δεν κάνει ελαφρότερη τη θλίψη.

Σήμερα, με την ευχέρεια πληροφόρησης και επικοινωνίας –και όχι μόνο μ' αυτές– οι ισοπεδωτικές τάσεις σε παγκόσμια κλίμακα είναι γεγονός. Αναγκαστικά εδώ απλουστεύω, δεν σκοπεύω πάντως να κρίνω το φαινόμενο αλλά μονάχα να το συνδέσω με τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει στην εξέλιξη του πολιτισμού. Η αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων, στα θέματα κυρίως της κουλτούρας, λειτουργεί άτεγκτα. Τα ρούχα τζην φοριούνται σε όλα τα μήκη και

πλάτη και οι ήχοι ρόκ, με όλες τις παραλλαγές και μεταμορφώσεις, ακούγονται επίσης σε όλα τα μήκη και πλάτη.

Τα παραδείγματα είναι επίτηδες παραμένα από το χώρο της μόδας και της καταναλωσιμής μουσικής. Φυσικά και η γλώσσα δεν είναι λιγότερο έκθετη σ' αυτή την αρχή. Μου είναι δύσκολο να μεταφέρω εδώ τη φρίκη που ένιωσα διαβάζοντας το *Αν μια νύχτα τον χειμώνα...* του Ίταλο Καλβίνο. Μερικά από τα κεφάλαιά του ξετυλίγονται σε πανεπιστημιακό χώρο και με ήρωες πανεπιστημιακούς, που αντικείμενό τους είναι η λογοτεχνία μιας μικρής, περίπου νεκρής, γλώσσας. Αντιμέτωπος μ' αυτές τις σελίδες, αναρωτιέται κανείς: Σε πενήτα χρόνια, όλο αυτό το πάθος που οι Έλληνες συγγραφείς προσπαθούν να περάσουν στα γραφτά τους, σε ποια ράφια θα κείται σκοτισμένο, στο έλεος και τη ρουτίνα ποιων ιδιόρρυθμων και παράξενων λεκτόρων; Καμιά αγανάκτηση δεν χωράει εδώ, όμως, ως Έλληνας συγγραφέας, έχω το έννομο συμφέρον να ρωτήσω: Πώς μπορούν να αντιμετωπιστούν αυτές οι δυ-

σοιώνες προοπτικές; Είναι γνωστό ότι από διάφορους μεγάλους οργανισμούς – και μπορώ να αναφέρω ανάμεσά τους την Ε.Ο.Κ. – καταβάλλονται προσπάθειες και φροντίδες για την κατοχύρωση και ανεμπόδιστη προκοπή των μικρών γλωσσών. Θα ήθελα να μην είναι πικρόχολος ο παραλληλισμός, όμως όλες αυτές οι φροντίδες και προσπάθειες μου θυμίζουν τις φροντίδες και τις προσπάθειες που καταβάλλονται για τη διάσωση και προστασία της πανίδας. Θαλάσσια πάρκα για τη φώκια Μονάχους-Μονάχους και αφροδισιακό περιβάλλον για το εναπομείναντα δύστοκα Πάντα. Αλλά αυτά γίνονται από τους ξένους, ως εκπλήρωση ενός ηθικού καθήκοντος προς την ιστορία του πολιτισμού. Θέτω το ερώτημα απροσχημάτιστα: Εμείς τι κάνουμε; Έχουμε συνειδητοποιήσει τον επικείμενο γλωσσικό μαρασμό μας και, αν ναι, πώς μεθοδεύονται και προς τα πού κατευθύνονται οι αντιδράσεις μας;

Κάπου εδώ το νήμα δένεται πάλι. Ξαναφτάνουμε στην τωρινή γλωσσική κρίση, με ή χωρίς εισαγωγικά. Το πρόβλημα σαφώς δεν είναι η επαναφορά ή όχι των αρχαίων ελληνικών στα γυμνάσια. Το πρόβλημα είναι βαθύτερο και ουσιαστικότερο. Πρόκειται για τη γλώσσα-κιβωτό του πολιτισμού μας, κυρίως όμως για τη γλώσσα-δημιουργό πολιτισμών, για τη μη απώλεια του προσώπου μας εντέλει. Αν εξαιρέσει κανένας τις περιπτώσεις της ανεύθυνης και λαϊκίστικης, δηλαδή χυδαίας, αντιμετώπισής του, όλοι όσοι

έχουν ασχοληθεί σοβαρά μαζί του συγκλίνουν σ' αυτό το συμπέρασμα.

Είναι αυταπόδεικτο ότι οι πιέσεις που μπορεί ν' ασκήσει μια γλώσσα είναι ευθέως ανάλογες με τον όγκο της, με το γενικότερο επίπεδο ανάπτυξης που αυτή εκφράζει, ακόμα και με την οικονομική ευρωστία που τη στηρίζει. Η ελληνική γλώσσα είναι πολύ μικρή από κάθε άποψη. Μιλιέται από 10-12 εκατομμύρια και «διαβάζεται» από αισθητά, ίσως αποκαρδιωτικά, μικρότερο βαθμό. Δεν μπορεί να ασκήσει πιέσεις, οφείλει ωστόσο να αμυνθεί. Για το σκοπό αυτό διαθέτει ένα ισχυρότατο όπλο, που θα πρέπει να μάθει, και να αποφασίσει, να το χρησιμοποιεί: την πολύ μεγάλη ιστορία της. Η ανθρώπινη σκέψη και η ανθρώπινη ευαισθησία έχουν οριοθετηθεί με τα δικά της μέτρα. Αυτά τα μέτρα εξακολουθούν να ισχύουν και κανένας δεν μπορεί να της τα αφαιρέσει ποτέ. Εκτός από εμάς τους ίδιους. Ακόμα και όταν η κουβέντα περιορίζεται στο επίπεδο διδασκαλίας ή μη των αρχαίων στα γυμνάσια, ένα τέτοιο όπλο δεν πρέπει να το ξεχνάει κανένας.

Όχι μόνο για να τιμήσω τη γλώσσα μας, αλλά και για να κάνω πλέον σαφή την προσωπική μου θέση, αν δεν έχει γίνει από όσα μέχρι τώρα είπα, θα παραθέσω δυο μικρά αποσπάσματα από κείμενα που τα διάλεξα επειδή έχουν μια ιδιαίτερη συναισθηματική σχέση με τους Έλληνες, σχέση που την εννοώ σε ένα πλαίσιο επαναλαμβανόμενης επαφής και σε καμιά περίπτωση ως δόξα του συρμού.

«Έν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. ἡ δὲ γῆ ἦν ἄορατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου, καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος. καὶ εἶπεν ὁ Θεός· γενηθήτω φῶς· καὶ ἐγένετο φῶς. καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς, ὅτι καλόν· καὶ διεχώρισεν ὁ Θεὸς ἀνά μέσον τοῦ φωτός καὶ ἀνά μέσον τοῦ σκότους. καὶ ἐκάλεσεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς ἡμέραν καὶ τὸ σκότος ἐκάλεσε νύκτα. καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωί, ἡμέρα μία».

Είναι η αρχή της Γενέσεως, στη μετάφραση των Εβδομήκοντα, που έγινε το 280 π.Χ., σαράντα χρόνια μετά το θάνατο του Αριστοτέλη και 2269 χρόνια πριν από σήμερα. Το δεύτερο απόσπασμα είναι από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιο, και δεν χρειάζεται να το συνοδεύσει κανένα σχόλιο.

«Καὶ ὡς ἀπήγαγον αὐτόν, ἐπιλαβόμενοι Σίμωνος τίνος Κυρηναίου, ἐρχομένου ἀπ' ἀγροῦ, ἐπέθηκαν αὐτῷ τὸν σταυρόν φέρειν ὀπίσω τοῦ Ἰησοῦ. ἠκολούθει δὲ αὐτῷ πολὺ πλῆθος τοῦ λαοῦ καὶ γυναικῶν αἱ καὶ ἐκόπτοντο καὶ ἐθρήνουν αὐτόν. στραφεῖς δὲ πρὸς αὐτάς ὁ Ἰησοῦς εἶπε· θυγατέρες Ἱερουσαλήμ, μὴ κλαίετε ἐπ' ἐμέ, πλὴν ἐφ' ἑαυτάς κλαίετε καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ὑμῶν. ὅτι ἰδοὺ ἔρχονται ἡμέραι ἐν αἷς ἐροῦσι· μακάριοι αἱ στείραι καὶ κοιλία αἱ οὐκ ἐγέννησαν, καὶ μαστοὶ οἳ οὐκ ἐθήλασαν. τότε ἄρξονται λέγειν τοῖς ὄρεσι, πέσετε ἐφ' ἡμᾶς, καὶ τοῖς βουνοῖς, καλύψατε ἡμᾶς· ὅτι εἰ ἐν τῷ ὑγρῷ ξύλῳ ταῦτα ποιοῦσιν, ἐν τῷ ξηρῷ τί γένηται;».

* Το κείμενο αυτό βασίζεται σε σχετική ομιλία που έγινε στο Φιλοτεχνικό Όμιλο Τριπόλεως, στις 27.2.1989.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στη θέση της αγγλικής μπορούν με ευχέρεια να μπουν άλλες γλώσσες, π.χ.: γερμανικά, γαλλικά, ιταλικά.
2. Η κακή μοίρα του «μοναδικού» Ινστιτούτου Βυζαντινών Σπουδών Βενετίας είναι γνωστή.